

LES CLASSES SOCIALS: PANORAMA D'UN TEMPS DE CRISI

Marina Subirats

1. LES CLASSES SOCIALS I LES SEVES VARIACIONS

71

Escatir l'evolució de les classes socials a Catalunya en aquest període de crisi no és particularment fàcil. I no ho és perquè el mateix concepte de *classe social* ha estat, d'una banda, gairebé abandonat en els estudis sociològics, i de l'altra, utilitzat pels mitjans de comunicació d'una manera poc rigorosa, en la qual predomina el concepte de *classe mitjana* o *classes mitjanes* com a única referència, sense que mai no es mencioni la *classe alta* i molt poques vegades, la *classe treballadora*. A la vegada, apareix també sovint la menció de la *classe política*, que des del punt de vista sociològic no té cap sentit, i en canvi permet designar un grup prou específic, de seguida identificat amb aquest concepte o amb d'altres, com el de *casta*, que un grup de politòlegs esdevinguts polítics ha tingut l'encert d'anomenar així. És a dir, el concepte *classe social* avui costa d'emprar, perquè no té un referent popular clar i, alhora, tothom l'empra a la seva manera.

Darrere d'aquest garbuix hi ha, però, com sol succeir, alguns fets interessants. D'una banda, el fet que les classes socials han tendit a desdibuixar-se en les societats occidentals actuals, i que ja no és senzill identificar-les per la seva manera de parlar o la seva indumentària. D'altra banda, perquè ha anat penetrant el missatge repetit fins a la societat pel neoliberalisme: tots som iguals i tenim les mateixes oportunitats. Tots pertanyem a les classes mitjanes; i després, hi ha alguns rics, cada vegada menys visibles i presents en la vida quotidiana, i alguns —o molts— pobres, gent desgraciada que no ha sabut situar-se en aquesta societat opulenta, i a la qual l'Estat s'haurà d'encarregar d'ajudar.

Òbviament, ni la realitat visible ni l'observada mitjançant diversos instruments sociològics confirmen aquesta descripció. Durant anys podíem pensar que ens acostàvem a una societat de classes mitjanes en la qual l'origen social ja no fos forçosament una barrera infranquejable. La crisi ha demostrat a bas-

tament que les classes socials són totalment vigents en la nostra societat, perquè les conseqüències que està tenint per als uns i als altres són totalment oposades, i el creixement innegable de les desigualtats mostra que el miratge de la igualtat d'oportunitats, de moment, s'ha acabat. Que cal doncs que ens posem a pensar de nou en termes d'unes desigualtats no atribuïbles a carències individuals o problemes personals, sinó a una estructura social profundament desigual i dividida en grups que, un altre cop, van constituint barreres estanques que van fent més difícil la mobilitat ascendent, la permeabilitat social. És a dir, cal que ens posem a analitzar de nou en termes d'una societat de classes.

Quina és l'any 2014 l'estructura de classes de la societat catalana? De quins eixos podem partir per a dur-ne a terme l'anàlisi?

Doncs bé, el punt de partida que prendrem serà l'anàlisi de les classes socials tal com vam poder-la dur a terme l'any 2006, a partir de les dades de l'Enquesta de Condicions de Vida i Hàbits de la Població de Catalunya (ECVHPC) d'aquell any, i amb el suport de les dades obtingudes en les anteriors edicions d'aquella enquesta (1985, 1990, 1995 i 2000), edicions en les quals, des del 1990, s'havia realitzat una anàlisi de classe amb la mateixa metodologia i que, per tant, són comparables. Aquesta comparació ens havia mostrat quins eren els trets principals de la societat metropolitana, primer, i de la societat de la regió metropolitana, més endavant (1995, 2000). I aquests trets van demostrar ser molt estables. Amb petites variacions, certament: unes variacions que anaven mostrant que les classes es feien més «líquides», per dir-ho amb un terme a la moda sociològica, més permeables, amb unes fronteres menys rígides. I que aquesta característica contribuïa a fer que les capes internes de cada classe tendissin també a desdibuixar-se, a mostrar-se més làbils. A confirmar, en certa manera, allò que semblava una evidència del sentit comú: que la desigualtat tendia a disminuir i que les fronteres de classe existien encara, però no constituïen ja barreres infranquejables, perquè permetien la mobilitat, alhora que les formes de vida tendien també a mostrar-se més homogènies.

I què ha succeït des del 2006? Dos grans fenòmens han estat actuant damunt l'estructura social catalana: la crisi, que no és solament econòmica sinó també política i institucional, i el procés de globalització.

2. LA GLOBALITZACIÓ I EL SEU IMPACTE SOBRE L'ESTRUCTURA SOCIAL CATALANA

Sabem que les estructures socials estan sempre sotmeses a tensions múltiples, i que això genera canvis constants. En el moment actual, però, la rapidesa dels

canvis socials accelera l'acció de factors diversos sobre l'estructura de classes a Catalunya: no és tant que les persones canviïn de classe com que són les característiques i posicions relatives de les diferents classes les que varien per l'efecte de l'acció de diversos factors. En l'etapa que analitzem, 2006-2014, dos factors majors, gairebé obvis: la crisi multidimensional que pateixen Espanya i Catalunya, d'una banda, i el procés de globalització, de l'altra.

Fixem-nos primer en l'efecte del procés de globalització, sense perdre però de vista que és també, alhora, un factor incident en la crisi i un procés paral·lel, que té influència damunt l'estructura social catalana. El procés de globalització, al marge d'altres conseqüències en terrenys diversos, implica la construcció d'una estructura social d'àmbit mundial. L'aparició d'unes classes socials que ja no es defineixen estrictament en funció de les condicions internes de cada país, sinó que juguen, per dir-ho així, en un terreny universal, que no té en compte les fronteres nacionals. Això no vol dir que l'estructura social de Catalunya, el seu sistema de classes, estigui desapareixent. Vol dir simplement que les seves modificacions no estan únicament motivades per fets interns a l'estructura catalana, o, en el nostre cas, l'espanyola, atès que no són independents l'una de l'altra. És a dir, hi ha canvis en l'estructura catalana que només es poden entendre a la llum de la globalització.

Vegem-ne algun exemple, perquè altrament podem pensar que es tracta d'una afirmació teòrica, sense referents.

No totes les classes socials característiques de la societat del segle xx tenen el seu paral·lel en l'estructura social global que s'està configurant. Diversos autors han parlat des de ja fa uns anys de la classe cosmopolita, per exemple.¹ Una classe que en un primer moment semblava englobar tant els dirigents d'empreses i corporacions globals com els professionals que treballen per a ells. Però a mesura que passen els anys i es van definint millor les fronteres d'aquestes classes globals, encara molt làbils, veiem com aquests dos sectors van mostrant una important diferència interna. Mentre que els gestors i dirigents de les grans corporacions tenen un elevat poder i uns determinats nivells d'ingressos i propietats, els professionals tenen uns ingressos molt menors, encara que siguin considerables si els comparem amb els ingressos mitjans dels països europeus, per exemple. És a dir, estem assistint al sorgiment d'una classe dirigent globalitzada, representada sobretot pels dirigents de grans corporacions transnacionals —cosa que crec que amb tota propietat

1. No hi ha encara estudis exhaustius sobre l'aparició d'un sistema de classes global, però hi ha diversos assaigs que exploren aquesta qüestió. Per exemple: Sassen (2007), *Una sociologia de la globalització*, Buenos Aires, Katz.

podem denominar *classe corporativa*—, d'una banda, i d'una classe professional que podríem anomenar *cosmopolita*, i que es diferencia de les classes professionals nacionals pel fet d'actuar en un escenari global, de l'altra. Ambdues classes es nodreixen d'individus sorgits de països concrets, o d'estructures socials nacionals, però tenen una posició, unes condicions de vida i una ideologia que es poden entendre ja no per les característiques nacionals sinó per les que ha creat la globalització.

A l'altre extrem de l'estructura social s'està configurant també una nova classe, a partir dels que podríem denominar globalment *els exclosos*.² No podem parlar pròpiament d'una classe treballadora, encara que està formada per persones que busquen feina i treballen quan poden. Però la seva situació social ja no es defineix per un tipus de feina, sinó més aviat per un tipus de «no-feina». Són, sobretot, els migrants procedents dels països més pobres, que formen part clarament del procés de globalització perquè es traslladen per tot el planeta, generalment del sud al nord, justament buscant feina, en unes condicions de precarietat que els porta des de la mort, en haver d'afrontar situacions de risc durant les migracions, fins a situacions de gran marginalitat, com en el cas de dones atrapades per les màfies de la prostitució. Certament, no tots els exclosos són migrants; allò que és relativament nou és la formació d'un «quart món» a les grans ciutats, amb persones autòctones que han perdut la feina, la posició social i a vegades l'habitatge. Però aquest podria ser un fenomen estrictament local, mentre que la globalització determina que aquest grup social sigui molt més ample i tingui característiques diferents de les que podia tenir un subproletariat exclòs en altres moments, atès que hi ha un component transnacional que anteriorment no es produïa o ho feia en grups molt menors.

Ara bé, la formació d'un sistema de classes global no implica, d'una manera immediata, l'eliminació d'un sistema de classes «nacional». El sistema de classes global és encara fragmentari, i afecta més, com hem vist, els dos extrems de la piràmide social que no pas la classe mitjana i la classe treballadora, les quals mantenen una lògica més vinculada a les condicions locals. Però cal tenir present, de tota manera, que aquestes classes encara determinades fonamentalment per les característiques locals estan també sota la influència de la

2. De nou Sassen ens permet progressar en aquesta terminologia, a partir del seu llibre *Exclusions* (2014), entre d'altres. Amb tot, la terminologia per parlar de les classes socials globals encara no està fixada, i en gran part d'aquí ve la dificultat de referir-nos-hi d'una manera prou consensuada com per a no necessitar gaires aclariments. Ara bé, que en sociologia no hàgim aconseguit parlar-ne amb propietat no vol dir que aquestes classes no estiguin ja ben presents en el tauler mundial i no estiguin actuant amb conseqüències que podem constatar gairebé quotidianament.

formació de les classes globals. Per exemple: és ben evident, en els sectors universitaris i professionals, que existeix una segmentació creixent entre les persones amb projecció internacional i les que es mouen estrictament en l'àmbit local. En aquests dos segments o capes de la classe professional ja es pot observar nítidament les diferències d'interessos, d'orientació, de «capital social i cultural», per dir-ho en termes que ens permetin situar ràpidament. Una segmentació que està operant a l'interior de la classe professional «nacional» i provocant conflictes molt concrets entre les persones que en formen part. De la mateixa manera que es produeixen conflictes entre els treballadors autòctons i els immigrants, en determinats casos, i molt especialment en l'accés als recursos públics d'ajuda, cosa que explica la facilitat amb què sovint troben ressò les posicions xenòfobes.

De tota manera, no sempre es tracta de conflictes: entre les classes que responen a una lògica global i les que responen a una lògica local s'estableixen a vegades relacions de cooperació, d'associació, fins i tot de vassallatge. En qualsevol cas, hi ha un element afegit a la complexitat del joc de forces en què es mou cada nació, atès que als elements interns que determinen la seva política cal afegir, amb una importància creixent, les forces externes que graviten sobre les polítiques nacionals i que modifiquen les seves dades de partida. Més encara, quan parlem directament de la política cal tenir present que, tant en el cas de Catalunya com en el de la majoria de països europeus, hi ha un element de globalització afegit ja convertit en institucional: l'existència de la Unió Europea, que, en aquesta etapa, és un instrument dominat bàsicament per la classe corporativa i que, en aquest sentit, reforça encara el poder d'aquesta classe social damunt el conjunt de l'estructura social espanyola i catalana.

3. ELS EFECTES DE LA CRISI

Aquest fet és perfectament patent si ens referim a l'altre gran element que està determinant canvis en l'estructura social catalana en els darrers anys: la crisi econòmica. La crisi ha pesat d'una manera molt important sobre l'estructura social catalana i n'ha modificat alguns dels aspectes més importants. Vegem alguns dels canvis derivats de la crisi:

1) El canvi potser més fonamental que ha provocat la crisi econòmica sobre l'estructura social catalana ha estat l'acceleració del creixement de les desigualtats. No existeixen dades de conjunt sobre aquesta qüestió, però sí estudis que ens donen pistes de com ha anat.

2) Hi ha un segon canvi —o un conjunt de canvis— que s'observa en l'àmbit cultural: expectatives, formes de vida, valors, formes de convivència. La crisi provoca, per a la majoria de la població, la fi de la creença en la possibilitat de millora material, tant individual com col·lectiva, i per tant la fi de la creença en la bondat de la societat en la qual vivim, en els seus valors i les seves possibilitats. També, en aquest sentit, la fi de la tolerància respecte al comportament de la classe alta, dels polítics i de tots els grups que més s'han beneficiat de l'anterior etapa de creixement econòmic. Alhora, en aquest terreny, la crisi provoca el desconcert, atès que les institucions existents s'havien adaptat a gestionar una etapa d'abundància i mostren la seva incapacitat per reconvertir-se en un moment de greus dificultats econòmiques.

3) Un tercer element derivat de la crisi, i derivat dels dos anteriors o connectat amb ells, ha estat la ruptura de la cohesió social, la creació d'un clima de desconfiança envers les institucions i especialment amb relació als partits polítics. L'ús «sense complexos» dels governs espanyol i català per a afavorir els interessos de la classe alta, o, dit amb més exactitud, els interessos del capital, va crear inicialment, en els anys 2008-2010, el desconcert, i a partir del 2011, el sorgiment de grups, tant de lligats a determinats aparells professionals, com la sanitat o l'educació, com de caràcter més general, que denuncien la situació i proposen canvis, gairebé al marge de les institucions polítiques i els partits. És a dir, es produeix un canvi tan important en les actituds polítiques que avui, febrer del 2015, la perspectiva és la d'una renovació de fons dels partits polítics que han tingut més presència en tota l'etapa democràtica a partir del 1980.

Per aprofundir en aquests canvis, ens fixarem aquí en la qüestió de les desigualtats, element central per a comprendre l'evolució de les classes socials i de les seves expectatives i relacions. Si partim del que havia passat amb anterioritat a la crisi, podem constatar que, en termes d'ingressos anuals, com també en algunes altres dimensions, com beneficis de l'estat del benestar —educació, sanitat, pensions, etc.— i en infraestructures urbanes, serveis i equipaments, la tendència des dels anys vuitanta fins a aproximadament la meitat dels noranta havia estat la disminució de les desigualtats (Subirats, 2012). A partir de l'inici de la crisi s'inverteix la tendència, i de nou trobem que les desigualtats econòmiques augmenten, procés que estava en marxa ja en els primers anys del segle XXI, i que la crisi ha accelerat d'una manera brutal. Trullén, en la seva anàlisi de les dades de l'ECVHPC 2011 i utilitzant el coeficient de Gini, ens confirma allò que es constata per a Barcelona i l'àrea metropolitana de Barcelona (AMB): «a) La distribució de la renda experimenta una

intensa millora entre 1986 i 2006 tant a Barcelona com a l'AMB. A Barcelona passa del nivell 0,398 al nivell 0,308. A la resta de l'AMB passa de 0,373 a 0,264». Però si el balanç fins al 2006 permet de veure una millora, el mateix autor assenyala que a l'AMB aquest procés comença a canviar a partir del 1995 i a Barcelona ciutat a partir de l'any 2000. «b) La distribució de la renda presenta un intens deteriorament entre 2006 i 2011, tant a Barcelona com a la resta de l'àrea metropolitana. Mesurat amb l'índex de Gini, Barcelona passa de 0,308 a 0,346. A la resta de l'AMB passa de 0,264 a 0,301».³

És cert que quan es mesuren les desigualtats en aquest àmbits, especialment en el dels recursos econòmics, generalment no es tenen en compte els rèdits del capital, sinó únicament la percepció de salaris, pensions, etc., de manera que els resultats obtinguts no reflecteixen suficientment la realitat. Piketty ha posat prou en relleu la importància de tenir en compte les rendes del capital com per no haver d'insistir sobre aquest fet. Ell mateix assenyala, en el seu llibre, que en el cas d'Espanya s'està produint també una acceleració de les desigualtats: en els darrers anys, el percentatge de riquesa acumulat per l'1% més ric de la població ha passat del 7% del total de la riquesa del país al 9%.⁴ Estem lluny dels percentatges del món (l'1% acumula el 20% de la riquesa mundial, segons l'autor), però l'acceleració del creixement de les desigualtats és prou notable, sobretot si tenim en compte que opera a la inversa del moviment que semblava que s'estava produint en els vint anys previs.

Hi ha una altra dada que ens mostra que entre nosaltres també estem assistint al mateix fenomen: en un informe publicat recentment per l'Ajuntament de Barcelona es presenten dades que confirmen aquest procés: la renda mitjana de les llars s'ha reduït des dels inicis de la crisi, i ha passat de 19.800 euros l'any 2008 a 18.700 euros l'any 2013; és a dir, ha perdut un 5,6%, amb un any de reducció extrema, el 2012.⁵ Aquesta baixada de la renda mitjana es deu fonamentalment a dos factors: la devaluació salarial i la destrucció de llocs de treball, mentre que altres recursos, com les pensions, prestacions per atur i similars, s'han mantingut més estables; però que baixi la renda mitjana no significa que baixin totes les rendes. Ben al contrari, les rendes del capital s'han revalorat, de manera que es fa evident que les desigualtats estan creixent. La distribució per classes que dóna aquest estudi —cal recordar que només de la ciutat de Barcelona, que no és el territori més colpejat per la crisi— és prou significativa, malgrat que té en compte un únic indicador, el ni-

3. Trullén (2004), p. 27-28.

4. Piketty (2013).

5. Ajuntament de Barcelona. Gabinet Tècnic de Programació (2014).

vell de renda familiar, que al meu entendre és totalment insuficient per establir una estructura de classes. Malgrat tot, i atesa la dificultat de quantificar les diverses classes socials, val la pena tenir en compte les xifres que ofereix:

TAULA 1. Percentatges de població segons el nivell de renda familiar a Barcelona. Variació 2007-2013

	2007	2013
Renda molt baixa	4,1 %	17,8 %
Renda baixa	17,6 %	24,0 %
Renda mitjana baixa	38,2 %	22,8 %
Renda mitjana alta	20,3 %	21,5 %
Renda alta	12,2 %	3,2 %
Renda molt alta	7,5 %	10,5 %
Total	100 %	100 %

Font: Ajuntament de Barcelona, Gabinet Tècnic de Programació (2014).

78

SOCIETAT CATALANA 2014-2015

La tendència, doncs, és ben clara a la ciutat de Barcelona: una polarització que implica que creix el nombre de molt rics, rebaixant els recursos de tots els altres grups, fins i tot dels grups de rendes altes, que disminueixen també; alguns dels seus membres, pocs, s'integren al grup de les rendes més altes, però d'altres passen a formar part d'estrats de nivells de renda inferiors. I, en aquesta caiguda en cascada, l'estrat que creix més és el de les rendes molt baixes, que el 2007 era relativament reduït i, en canvi, el 2013 ja comprèn gairebé un de cada sis barcelonins.

A partir d'aquí, és evident que parlar d'una societat de classes mitjanes és un abús. Que el grup de rendes mitjanes sigui el més nombrós, de moment, no pot amagar que el grup de rendes baixes i molt baixes abasta ja el 40%. Però, com he dit, una cosa és l'estratificació econòmica i una altra de molt diferent, la pertinença de classe, que comprèn formes diferenciades de socialització, de nivell educatiu, d'expectatives, de projectes personals, fins i tot d'aspecte. No és aquí el lloc per debatre sobre el concepte de *classe social* i les seves variacions en el temps. N'he parlat en el meu llibre citat més amunt i cal parlar-ne molt més encara, al meu entendre. Però aquesta és una qüestió metodològica que cal reservar per als debats sociològics, i aquí es tracta de parlar de la societat. De manera que, per veure l'evolució de les classes socials, partirem de la situació de Catalunya l'any 2006 i de les dades de l'ECVHPC de què vam poder disposar en aquell moment, per tal de veure, a partir dels diversos estudis posteriors, quina és l'evolució que podem constatar amb certa seguretat.

I dic això perquè, indubtablement, la manera adequada de fer la compara-

ció hauria estat poder realitzar una altra enquesta amb les mateixes característiques que en aquell moment, i fer-ne un tractament similar, cosa que hauria permès obtenir uns resultats comparables. Ara bé, com que no ha estat així, caldrà procedir inferint l'evolució a partir de dades diverses i arribar a conclusions de caràcter hipotètic, és a dir, sabent que ens acostem al màxim possible a la realitat però que el grau de fiabilitat dels resultats exposats no pot ser precisat.

4. L'EVOLUCIÓ DE LES CLASSES SOCIALS

La distribució de les classes socials que vam obtenir, a partir de les dades de l'Enquesta de Condicions de Vida i Hàbits de la Població de Catalunya, l'any 2006, segons el territori, va ser la següent:

TAULA 2. Classes i capes socials segons el territori de residència de la persona entrevistada (2006)

	<i>Catalunya</i>	<i>Regió Metropolitana de Barcelona</i>	<i>Catalunya sense Regió Metropolitana de Barcelona</i>
Total classe mitjana	40,4 %	41,0 %	39,1 %
Empresaris amb assalariats	5,0 %	4,4 %	6,3 %
Empresaris sense assalariats i autònoms	6,8 %	5,9 %	8,7 %
Nova classe mitjana	18,1 %	20,2 %	13,5 %
Joves de classe mitjana	10,5 %	10,5 %	10,6 %
Total classe treballadora	59,6 %	59,0 %	60,9 %
Classe treballadora jove i adulta	25,7 %	25,5 %	26,2 %
Classe treballadora gran	26,1 %	25,8 %	26,7 %
Immigrants	7,8 %	7,7 %	8,1 %
<i>N mostral</i>	<i>(10.398)</i>	<i>(7.109)</i>	<i>(3.289)</i>

Font: Elaboració pròpia a partir de l'Enquesta de Condicions de Vida i Hàbits de la Població de Catalunya (2006).⁶

En aquesta taula no hi figura la classe alta per una raó: en aquest moment la classe alta és molt reduïda numèricament, i no s'aconsegueix, mitjançant una mostra —fins i tot si es tracta d'una mostra tan àmplia com la que es va fer servir en aquesta enquesta—, obtenir una representació suficient perquè numèricament quedi diferenciada a partir del procediment de projecció emprat en aquest cas. Sivaluem la classe alta a l'entorn d'un 1%, en el cas de Catalunya podria tractar-se d'unes 70.000 persones i unes 100 a la mostra uti-

6. Per a una exposició completa d'aquesta distribució, vegeu Subirats (2012).

litzada. Però en qualsevol cas, ens trobem per sota de l'error mostral previst. Indubtablement un grup numèricament tan petit exigeix un tipus d'aproximació diferent del que s'ha emprat aquí.

Partim doncs d'una hipòtesi de l'1% de classe alta, un 40%, aproximadament, de classe mitjana i a l'entorn d'un 59-60% de classe treballadora. Dins de cadascuna d'elles trobàvem unes capes diferenciades, en funció de l'origen geogràfic, de l'edat o del tipus d'inserció professional: assalariats o propietaris. Seguint la lògica que ens indica aquesta taula, vegem quina és l'evolució que podem inferir, amb certes garanties de fiabilitat, que s'ha produït en cadascuna d'aquestes classes i capes.

80 5. LA CLASSE TREBALLADORA

SOCIETAT CATALANA 2014-2015

Una primera constatació relativa al conjunt de la classe treballadora: es tracta de la classe que més ha sofert en el període de crisi. Malgrat el discurs sobre la desaparició de les classes mitjanes que hem sentit tan sovint, només d'una manera abusiva es pot considerar que aquesta classe és una classe mitjana, malgrat que, en el període anterior, un conjunt de canvis hagin permès de creure-ho així, i hagin convençut molts dels seus membres d'imaginar-se com a classe mitjana. Quins són els canvis que han afectat més aquesta classe? Encara que la majoria de dades disponibles no diferencien per classe social, les utilitzarem per veure quines conclusions en podem extreure.

Hi ha dos eixos fonamentals que han afectat la classe treballadora, destruint les seves posicions i empobrint-la de la manera que hem comprovat per Barcelona ciutat. D'una banda, la pèrdua de llocs de treball, és a dir, la destrucció d'ocupació. De l'altra, l'empitjorament de les condicions laborals que havien estat aconseguïdes després de molts anys de lluita, i que havien permès una millora evident de les seves condicions de vida. La suma d'ambdós canvis ha tingut uns efectes devastadors damunt la classe treballadora, amb conseqüències evidentment més greus per als grups més febles, com és el grup dels immigrants.

Destrucció de llocs de treball: del 1977 al 2007 el creixement de la població ocupada a Catalunya ha estat espectacular, i ha passat de poc més de dos milions a més de tres milions i mig. En aquest procés hi ha hagut alguns moments de retrocés, provocats per crisis econòmiques (la de mitjan vuitanta i la de 1993-1995), però es tractava de petites disminucions que no han arribat a invertir la tendència al creixement. Fins al 2007 s'experimenta aquesta expansió, deguda en gran part a la incorporació massiva de les dones joves al treball

pagat i a l'arribada d'immigració forana. A partir del 2007, la tendència s'inverteix abruptament, i passa dels 3.510.605 de persones ocupades d'aquell any als 2.787.452 l'any 2013; és a dir, es perden 723.153 llocs de treball, gairebé un 20,6 % dels existents l'any 2007.⁷ No ens ha de sorprendre doncs que la crisi hagi significat a Catalunya un atur superior al 20 % de la població activa (22,3 % per al conjunt de Catalunya, en el primer trimestre de l'any 2013), sobretot si tenim en compte que la taxa d'activitat no ha deixat de créixer i ha passat de prop del 72 % de la població catalana en edat laboral l'any 2001 al 78 % l'any 2013.

Més del 20 % d'atur, doncs, i cap al 50 % per a la gent jove, tot i tenir present que molta d'aquesta ha marxat a provar fortuna lluny d'aquí. La classe treballadora en edat laboral, a l'entorn d'un terç de la població l'any 2006, és la que d'una manera més directa s'ha vist afectada per l'atur. No és l'única, és clar. L'atur ha arribat també a les diverses capes de la classe mitjana, tant a l'assalariada com, aquesta vegada sí, a la que treballa pel seu compte, formi part de l'empresariat o dels autònoms. Però són també les dades les que ens demostren a bastament que no tots els grups socials tenen les mateixes dificultats per mantenir els llocs de treball o accedir-hi, si estan a l'atur. De nou, diferències relacionades amb l'origen social, però també amb l'edat, com hem vist, el sexe i la procedència geogràfica o el sector d'activitat, juguen a favor o en contra de les oportunitats de cada persona en la seva relació amb el mercat de treball. I tant els sectors d'activitat com la procedència geogràfica i els nivells d'estudis han perjudicat especialment la classe treballadora.

L'evolució del percentatge d'ocupats per categoria socioprofessional ens confirma aquest fet: pel conjunt de Catalunya, entre el 2006 i el 2011 les categories que perden més percentatge són les dels treballadors no qualificats (del 17,8 % al 15,6 % dels ocupats) i els encarregats i tècnics (del 6,3 % al 4 %), segons dades comparades de l'ECVHPC. A l'altre extrem, guanyen pes relatiu els treballadors semiqualficats dels serveis (del 12,1 % al 17,3 %) i els directius i professionals de rang mitjà (del 17,3 % al 21 %). No implica forçosament que hagin guanyat en efectius, però sí que són categories que s'han mantingut millor.⁸ Disminueixen els efectius de la indústria i la construcció, mentre que creixen o es mantenen els dels serveis, així com també els llocs de treball professionals, si bé no els de rang més alt, que proporcionalment han crescut poc, sinó els de rang mitjà.

El nivell d'estudis és una altra dada que ha condicionat de manera diferenciada les possibilitats de tenir feina o de mantenir-la. Tothom ha rebut, és

7. Trullén (2014), p. 19.

8. Galletto *et al.* (2014), p. 124.

cert, però uns més que d'altres. Segons l'informe de la Fundació CYD 2015, la pèrdua més gran de llocs de treball per a les persones amb baix nivell educatiu es va produir en l'etapa 2007-2009, mentre que per als titulats universitaris la situació es va agreujar a partir del 2009.⁹ Ara bé, si comparem les oportunitats laborals segons els nivells d'estudis de la població, podem comprovar que, com està succeint en tots els països de l'OCDE, tenir estudis superiors segueix sent, i de manera creixent, un avantatge a l'hora de dirigir-se al mercat de treball. En efecte, del 2007 al 2014, la taxa d'ocupació de les persones que tenen de 25 a 44 anys i estudis fins a primària passa del 62 % al 41 %, mentre que la taxa d'ocupació de les que tenen estudis mitjans passa del 76 % al 62 % i la de les que tenen estudis superiors passa, en els mateixos anys i per a les mateixes edats, del 86 % al 77 %. Aquest mateix avantatge dels estudis s'observa en l'evolució de la taxa d'atur: com més nivell d'estudis hi ha, menys atur hi ha, i viceversa.¹⁰

Els estudis, doncs, seguint una tendència que ja havíem constatat des dels anys vuitanta,¹¹ han esdevingut cada vegada més necessaris no ja per arribar a nivells alts del mercat de treball, sinó fins i tot per tenir alguna feina, i aquesta tendència augmenta amb la crisi, de manera que la distància entre les oportunitats de les persones amb diversos nivells d'estudis tendeix a créixer. Doncs bé, un estudi recent fet a partir de les dades del PISA 2012 ha permès de veure que el nivell econòmic familiar té un pes importantíssim en l'èxit escolar i, per tant, en el nivell final que s'acabarà assolint. Els autors assenyalen que el percentatge d'alumnes en risc de fracàs escolar és gairebé sis vegades superior entre les persones amb un nivell socioeconòmic baix que entre els estudiants pertanyents a famílies acomodades. I constaten que el sistema educatiu català «no aconsegueix neutralitzar les diferències socials durant el procés educatiu i distribuir els resultats independentment de l'origen familiar».¹²

Aquesta constatació mostra què està passant a la classe treballadora: no solament ha baixat el seu nivell de vida com a conseqüència de la pèrdua de

9. Fundación CYD (2015).

10. AQU (2014), p. 20 i s.

11. Ja en la primera ECVHPC, l'any 1985, llavors realitzada únicament a Barcelona i la seva àrea metropolitana, vam poder constatar aquesta tendència: els estudis superiors anaven deixant de ser una garantia d'ocupació de nivell alt, com havien estat en la majoria de casos durant l'etapa franquista, atesa la baixa proporció de població amb estudis superiors d'aquells moments, però s'anaven convertint, en créixer el nombre d'efectius, en una condició necessària per arribar a nivells alts d'ocupació. És a dir, deixaven de ser una condició suficient però no necessària per ocupar llocs elevats en l'escala salarial per passar-ne a ser una condició necessària però no suficient. Aquesta és la tendència que s'ha anat consolidant a partir d'aquella data, i amb la crisi econòmica s'ha fet encara més evident (Izquierdo *et al.*, 1987).

12. Bonal *et al.* (2015).

llocs de treball i de l'atur, i al mateix temps de la degradació de les condicions de treball, que ha suposat una baixada dels salaris, sinó que s'ha tancat gairebé del tot la possibilitat d'ascens social. I, en tancar-se aquesta possibilitat, les classes socials tornen a prendre tot el seu sentit, perquè no solament suposen una desigualtat en el present, sinó l'herència de les posicions de classe, en la mesura que les barreres que les separen, que s'havien fet permeables en permetre els canvis de posició —cosa que podia avalar l'afirmació que les classes estaven desapareixent—, es reafirmen, a causa del seu tancament, com a posicions que van més enllà d'una generació i marquen la posició dels descendents, siguin quines siguin les seves capacitats.

Un parell de comentaris finals sobre la classe treballadora: en l'anàlisi duta a terme l'any 2006 constatarem que dins la classe treballadora es podien distingir clarament tres capes: la de la població vella, la majoria ja jubilada, la de la població jove i adulta i la dels immigrants. Doncs bé, per referir-nos un moment a la classe treballadora gran, veiem que les seves condicions de vida s'han deteriorat menys, perquè les pensions, si bé han deixat d'estar indexades d'acord amb el cost de la vida, no han baixat en la mateixa proporció que els salaris. Alhora, però, aquesta generació gran ha estat molt solidària —una de les seves característiques, explicables en gran part pels seus orígens i les etapes que els ha tocat viure— i per tant ha donat suport, en molts casos, als seus fills i filles, que rebien directament els cops de l'atur. Aquest fet és visible —encara que no en grans proporcions— en l'evolució de la composició de les llars. Mentre que feia anys que la mida mitjana de les llars anava disminuint, en els darrers anys la disminució s'atura i augmenta lleugerament el nombre de llars en què conviuen tres generacions, és a dir, una generació adulta i els seus descendents i també els seus ascendents.

Pel que fa als immigrants, han estat, evidentment, la capa de la classe treballadora més vulnerable a l'atur, perquè era ja, l'any 2006, la més feble, des del punt de vista de la inserció laboral, dels ingressos, de l'estabilitat, de les condicions de vida, etc. Un estudi recent ho posa de manifest a bastament: «La desocupació de llarga durada afecta en un 51,4% els treballadors immigrants, mentre que entre els autòctons arriba al 34,7%.»¹³ Com era previsible, aquest és el sector més colpejat per la crisi, i alhora el que té menys possibilitats de defensa.

Tot feia pensar doncs que seria el grup que disminuiria més ràpidament des del punt de vista numèric, atès que tenia menys recursos per fer front a la crisi i menys lligams a Catalunya. Amb tot, no va ser ben bé així; fins a l'any 2010 el

13. QUIT (UAB) (2015).

nombre de persones estrangeres, tal com queda registrat a l'Idescat procedent dels padrons municipals, va seguir augmentant i va passar del 12,81 % del total de població de Catalunya l'any 2006 al 15,93 % l'any 2010, i va augmentar no solament en termes relatius sinó també en termes absoluts. A partir del 2011, però, va començar a invertir-se la tendència, i el percentatge de població estrangera a Catalunya va iniciar una davallada lenta: el 2014 era ja únicament el 14,49 % del total de població de Catalunya, amb una pèrdua, respecte del 2010, d'unes 110.000 persones. Però ha estat sobretot aquest darrer any quan s'ha produït més disminució de la població estrangera, fet que mostra fins a quin punt aquesta població ha tractat de mantenir-se a Catalunya malgrat la crisi.¹⁴

Amb tot, els immigrants també presenten comportaments diferents segons els llocs de procedència. La població de procedència africana, per exemple, és un dels grups amb més dificultats; especialment la població marroquina sembla ser, juntament amb la procedent de Romania, una de les més afectades per l'atur.¹⁵ Tot i així la població africana no comença a disminuir fins a l'any 2013, i ho fa en una proporció petita, mentre que la població procedent d'Amèrica inicia el seu descens ja l'any 2010, i ho fa en proporcions molt superiors a l'africana. I la població d'origen asiàtic gairebé no disminueix: la diferència entre la xifra del 2012, el seu any de màxima presència, i la del 2014 és només d'unes 1.500 persones menys, i la crisi sembla no haver incidit tant en la seva marxa com en una disminució del seu creixement, que s'ha mantingut relativament alt fins a l'any 2012. Pel que fa a la població d'origen europeu, el seu comportament és ben diferent: la tendència és al creixement fins a l'any 2012, però amb oscil·lacions que fan pensar en una diversitat dels factors que poden influir en els moviments de població.¹⁶

6. LA CLASSE MITJANA

La classe mitjana també ha sofert a causa de la crisi, encara que en una proporció més petita que la classe treballadora. En conjunt, la classe mitjana s'ha empobrit, ha vist com disminuïen els seus ingressos, les seves oportunitats de treball i d'ascens social, la seva esperança d'enriquiment i de millora del nivell de vida dels seus fills i filles. Amb tot, el percentatge dels seus membres que es

14. Idescat, «Evolució de la població total i estrangera. 2000-2014. Catalunya».

15. QUIT (UAB) (2015).

16. Idescat, «Evolució de la població total i estrangera. 2000-2014. Catalunya».

troben en el nivell de pobresa, que han perdut els seus habitatges o que no poden satisfer les seves necessitats bàsiques és molt més petit que el dels membres de la classe treballadora.

Dins de la classe mitjana cal distingir dos grans grups: el dels empresaris i el dels professionals i tècnics. L'evolució d'aquests dos segments de la classe mitjana és diferent, encara que, dins de cadascun d'ells, trobem també una tendència a la polarització, amb unes capes minoritàries que han millorat la seva posició i una majoria la posició de la qual ha empitjorat, a conseqüència de la crisi. En efecte, si observem l'evolució que dibuixa la crisi, molt probablement el resultat serà una societat amb menys persones treballant per compte propi. La situació actual ha portat al tancament de moltes petites i mitjanes empreses i de molts comerços, i encara més a la fallida de molts establiments d'autònoms. De manera que, si bé algunes empreses s'han vist afavorides per les condicions de la crisi perquè han reduït les seves plantilles i han abaratit els costos, moltes altres han estat víctimes de la situació i han passat a formar part d'una classe mitjana empobrida i amb molt poques perspectives de millora.

Dins el segment empresarial cal distingir entre els mitjans i petits empresaris i els autònoms. La seva posició és ben diferent, com ja es va posar de manifest en l'anàlisi del 2006. Mentre que els empresaris mitjans i alguns de petits tenen un nivell de vida relativament alt, els autònoms es troben en una situació molt propera a la de la classe treballadora.

Si considerem el període 2007-2014, el nombre d'empreses ha disminuït a Catalunya en un 5,7% després d'uns anys de creixement.¹⁷ El sector que més ha perdut és el de la construcció, seguit de la indústria. I, si ho considerem per mides, són les empreses mitjanes, les de 10 a 49 assalariats, les que més efectius van perdre en els primers anys de la crisi, seguides de les de 50 a 199 treballadors, que han anat accelerant la seva desaparició. En canvi, les de més de 200 treballadors s'han mantingut molt millor. I pel que fa a les empreses sense assalariats, és a dir, els autònoms, la disminució és molt variable: un 1,9% del 2011 al 2012 i un 4,9% durant l'any següent, i manteniment numèric l'any 2014.

Amb tot, es fa difícil valorar numèricament la disminució de les empreses i sobretot dels autònoms, perquè han passat a ser autònomes moltes persones que intenten crear la seva pròpia empresa, o que treballen per una empresa però estan registrades com a autònomes. Tot fa pensar que la crisi està produint una dualització de la societat, de manera que les capes intermèdies són

17. Idescat, «Empreses. Per sector d'activitat, dimensió i condició jurídica. Catalunya, 2014».

les que tendeixen a desaparèixer i a experimentar una mobilitat descendent, de manera que probablement el resultat serà una societat amb menys persones treballant per compte propi. Però alhora, en experimentar molta dificultat per treballar com a assalariats, també moltes persones tracten de crear la seva pròpia feina, el seu propi negoci. Uns negocis sovint ficticis, que s'inicien sense capital, que exigeixen un gran esforç i que molt probablement, en la seva majoria, acabaran desapareixent al cap de poc temps.

La situació del segment professional i tècnic és diferent. Alguns sectors s'han vist especialment afectats per la crisi, com el dels arquitectes i professions vinculades a la construcció, que han rebut les conseqüències de l'explosió de la bombolla immobiliària i l'aturada de la construcció. Però, en conjunt, els professionals i tècnics han continuat ocupats. Per al conjunt de professionals i tècnics, l'ECVHPC del 2011 posa de manifest que disminueixen els d'alt nivell mentre que augmenten els de nivell mitjà; és a dir, sembla haver-se produït una devaluació del treball tècnic.¹⁸ Alhora, els seus ingressos han baixat considerablement i les generacions joves no poden entrar a ocupar els llocs vacants, o, quan hi entren, ho fan en unes condicions molt inferiors a aquelles que tenen les generacions grans. De manera que la classe mitjana professional i tècnica segueix vivint d'una manera diferent de la classe treballadora, no ha perdut els seus habitatges més que en casos excepcionals, i ha reduït el seu consum però no fins a prescindir de béns necessaris o relativament superflus, però ha disminuït el seu ritme de consum i, sobretot, té difícil la reproducció de les posicions de classe per a la generació següent. Tot això ha portat la gent jove de classe mitjana, que en una proporció molt alta ha passat per la universitat, a marxar a l'estranger i tractar de trobar altres oportunitats més adequades a la seva qualificació i a les seves aspiracions. Professionals i tècnics han passat d'una situació expansiva, tant numèricament com econòmica i social, a una situació d'incertesa i de pèrdua de possibilitats, sobretot per a la generació jove. Cal insistir, però, que la classe mitjana no ha desaparegut, tal com s'afirma sovint: la distància que manté amb la classe treballadora pel que fa a nivells de vida i tipus de consum més aviat ha tendit a ampliar-se. Cosa que no és contradictòria amb el fet que la distància respecte de la classe alta també ha augmentat, i que el conjunt de la classe mitjana ha experimentat una devaluació tant econòmica com social.

18. Galletto *et al.* (2014).

7. LA CLASSE CORPORATIVA

En l'anàlisi realitzada amb dades de l'any 2006 (Subirats, 2012) vaig tractar de caracteritzar l'evolució que ha experimentat la classe alta catalana; em sembla ben evident que cada vegada podem parlar menys d'una burgesia catalana i més d'una classe alta transnacional, que té el seu origen geogràfic en diversos països, i també a Catalunya, òbviament, però que té el seu marc d'acció en diverses zones geogràfiques. De manera que cada vegada podem parlar menys d'una «classe nacional», actuant en un marc geogràfic concret i a partir d'unes determinades empreses. Si unim aquest fet a una altra característica, el fet que ja no es tracta, en la seva majoria, de propietaris d'empreses sinó d'alts directius de corporacions, crec que el nom adequat és el de classe corporativa, que ens permet diferenciar-la de l'antiga alta burgesia, atesa la diferència d'inserció i de comportaments que es poden observar entre ambdues.

El coneixement d'aquesta classe necessita monografies específiques, de manera que poques coses concretes podem dir del que ha passat en aquesta etapa. Alguns fets queden clars, certament: la crisi ha afavorit l'enriquiment d'aquest grup, com hem pogut veure en les xifres citades més amunt. El creixement de les desigualtats es produeix justament perquè aquest grup social domina a través de l'economia, en aquest moment històric, els mecanismes de funcionament de la societat, i ha acabat pesant extraordinàriament damunt les decisions de les institucions polítiques, fins al punt de produir un greu desequilibri en les relacions entre classes a què s'havia arribat en l'etapa que va dels anys vuitanta a principis del segle XXI. Aquest desequilibri de poder està implicant l'acumulació de riquesa en poques mans, i per tant una concentració de la riquesa i del poder que té com a contrapartida l'empobriment general. I totes les dades mostren que aquesta situació no solament no s'està corregint sinó que s'està agreujant. Només algunes poques dades: les companyies espanyoles que cotitzen van guanyar l'any 2014 33.206 milions d'euros, xifra que suposa un increment d'un 64% respecte al 2013. És el segon exercici consecutiu en què es produeix un augment del resultat net.¹⁹ Aquests beneficis repercuteixen directament damunt els guanys dels dirigents d'aquestes empreses, que, de fet, no han deixat d'augmentar durant els anys de la crisi. Per exemple: els consells d'administració dels grups de l'Ibex-35 van guanyar un total de 285,6 milions d'euros l'any 2014, un 22,7% més que l'any anterior. Al mateix temps, el salari agregat dels membres de l'alta direcció d'aquestes companyies va créixer un 16,3%, fins a arribar a 390,3 milions. L'executiu més

19. Fernández (2015).

ben pagat va ser Joan Maria Nin, l'exconseller delegat de CaixaBank, que va rebre 16,49 milions, en part com a indemnització per haver deixat les funcions executives. I podríem seguir mostrant els ingressos milionaris en aquests anys de duríssima crisi per a tantes persones que viuen a Catalunya.²⁰

8. EL REFLEX DELS CANVIS EN L'ÀMBIT POLÍTIC

Tots aquests intensos canvis que s'han produït en la societat catalana havien d'implicar, per força, un profund canvi també en el panorama polític. Durant els primers anys de la crisi —2008, 2009, 2010—, aquest canvi no era gaire visible. Allò que apareixia era, sobretot, el desconcert, l'angoixa, gairebé la incredulitat davant la modificació sobtada de les condicions de vida col·lectives i de les perspectives que s'havien anat configurant durant anys. Certament, ja en aquesta etapa augmenten, a Catalunya, els conflictes i les manifestacions, però es tracta sobretot de conflictes generats per les retallades dels pressupostos educatius i sanitaris o pels ERO duts a terme en empreses grans o mitjanes, és a dir, conflictes sorgits en grups professionals concrets i que s'organitzen d'acord amb aquesta base. A partir del 2011, però, el malestar dona peu a diverses formes de protesta i d'organització: el 15M, aquell any, i a partir del 2012 la gran empenta independentista, que serà la que, almenys fins a finals del 2014, canalitzi el malestar social i doni alternatives a la situació.

Aquesta evolució posa de manifest un fet: els aparells polítics existents, partits, sindicats, associacions de caire divers, han mostrat la seva incapacitat, o com a mínim la seva insuficiència, per canalitzar el malestar i les protestes i per buscar alternatives a la situació de crisi. Ni les institucions polítiques a través de les quals s'expressava durant aquests anys la classe mitjana, ni menys encara aquelles que corresponien a la classe treballadora, no han estat capaces de trobar sortida a la crisi, per diverses raons en les quals ara no podem entrar. El fet és que ha calgut trobar nous instruments i nous projectes per tal que tant la classe mitjana com la classe treballadora puguin intervenir de nou en l'escena política, i s'ha proposat canvis importants respecte de la situació anterior. És a dir, ha estat necessària l'aparició de nous actors polítics per poder fer front a un període de crisi especialment dur i complicat. I avui, febrer del 2015, encara no sabem quins resultats aconseguiran aquests actors, ni quin serà el panorama polític que es configurarà en gran part aquest any, en què es produiran diversos processos electorals. Allò que podem ja afirmar, de tota ma-

20. Fernández (2015).

nera, és que la crisi sembla haver actuat com un revulsiu en l'àmbit polític i com el detonador d'uns canvis que són també, en gran part, generacionals.

Que hi hagi un component de caràcter generacional en aquests canvis polítics no és sorprenent. Les generacions joves són les que s'han d'enfrontar més col·lectivament a les dificultats d'entrada al mercat de treball, d'organització de la pròpia vida, de fer-se un lloc en la societat. És doncs totalment previsible que reaccionin, i que ho facin en un doble aspecte: rebutjant allò que està instal·lat, que han fet les generacions anteriors i que ara no els deixa lloc, d'una banda, i improvisant instruments nous, que no presentin continuïtat amb el passat, de l'altra. D'aquí l'aparició d'uns nous partits que ni tan sols enllacen nominalment amb els vells conceptes: que diuen no ser ni de dretes ni d'esquerreres, que es diuen «Podemos», o «Ciutadans», o «Guanyem», o «CUP», sense cap mena d'al·lusió a socialisme, democràcia, socialdemocràcia, etc.

El sorgiment d'aquests nous partits i instruments polítics s'ha produït a tot l'Estat, davant la incapacitat dels partits existents per donar solucions a la crisi. A Catalunya, però, s'ha produït d'una manera diferent. Ha estat el primer lloc d'Espanya en què s'ha formulat una alternativa de conjunt: l'independentisme. Es tracta d'una opció que Esquerra Republicana ja havia posat sobre la taula fa anys, però que inicialment no havia aparegut com una opció amb possibilitats de ser majoritària. La crisi l'ha fet aparèixer, a partir del 2012, com una sortida possible, de manera que del 2012 al 2014 ha ocupat, a Catalunya, l'espai de la revolta, del projecte col·lectiu i engrescador que permetia oposar-se al govern de l'Estat, agent principal del desenvolupament de la crisi, i potenciar uns canvis en profunditat cap a una nova societat, més o menys imaginada.²¹ I això ha propiciat que aquesta opció aparegués, o almenys fos vista, com una opció interclassista, malgrat que la seva direcció ha estat fonamentalment en mans de la classe mitjana. Així, la lluita política a Catalunya, com a resposta a la crisi, s'ha organitzat menys com una lluita contra un govern conservador local i ha incidit sobretot en els aspectes nacionalistes. A diferència d'Espanya, que evidentment no tenia una sortida d'aquest tipus, i on ha costat molt més veure aparèixer grups que formulessin alternatives de conjunt al sistema polític existent.

L'aparició d'aquestes alternatives a l'Estat espanyol presenta, actualment, una incògnita interessant: seguirà la majoria de la població catalana la via de l'independentisme com a via de sortida de la crisi, o l'aparició d'altres alterna-

21. He analitzat amb més detall en un altre lloc les causes que han fet de l'independentisme, a Catalunya, la primera resposta a la crisi i una opció no sabem si majoritària però sí molt ampla (Subirats, 2014).

tives dirigides a combatre la desigualtat i a enfortir el benestar social desviarà els vots i atraurà l'interès de l'independentisme? En la configuració de la política catalana hi predominarà la divisió de classes o la divisió territorial que enfronta els nacionalismes?

En qualsevol cas, estem en una etapa apassionant d'elevada mobilització, en la qual es jugaran, probablement, les configuracions polítiques dels propers anys, i la forma de relació, a Catalunya, entre les diverses classes socials.

Bibliografia

- AJUNTAMENT DE BARCELONA. GABINET TÈCNIC DE PROGRAMACIÓ (2014). *Distribució territorial de la renda familiar disponible per càpita a Barcelona (2013)*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona. Gabinet Tècnic de Programació.
- AQU (2014). *Universitat i treball a Catalunya*. Barcelona: AQU.
- BONAL, X. (dir.); CASTEJÓN, A.; ZANCAJO, A.; CASTEL, J. (2015). *Equitat i resultats educatius a Catalunya: Informe Bofill d'explotació de les dades PISA 2012*. Barcelona: Fundació Bofill.
- FERNÁNDEZ, D. (2015) «Los beneficios empresariales despegan». *El País* (1 març).
- FUNDACIÓN CYD (2015). *Las universidades españolas: Una perspectiva autonómica. 2014*. Fundación CYD.
- GALLETTO, V.; FÍGULS, M.; AGUILERA, S. (2014). «El mercat de treball. Evolució recent i impacte de la crisi». A: IERMB. *Crisi econòmica, creixement de les desigualtats i transformacions socials: Informe general. Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya, 2011*. Barcelona: IERMB.
- Idescat. «Evolució de la població total i estrangera. 2000-2014. Catalunya». [en línia]. <www.idescat.cat/poblacioestrangera/?b=0>.
- «Empreses. Per sector d'activitat, dimensió i condició jurídica. Catalunya, 2014» [en línia]. <www.idescat.cat/economia/inec?tc=3&id=6004&dt=201400&x=8&y=5>.
- IERMB (2013). *L'impacte social de la crisi a l'àrea metropolitana de Barcelona i a Catalunya: Primers resultats de l'Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya, 2011*. (Papers; 56)
- (2014). *La metròpoli de Barcelona i el model de creixement inclusiu. Anuari Metropolità de Barcelona 2013*. Barcelona: IERMB.
- PIKETTY, T. (2013). *Le capital au XXI siècle*. París: Le Seuil. (Les Livres du Nouveau Monde)
- QUIT (UAB) (2015). «Crisi, ocupació i immigració a Espanya. Una anàlisi de les trajectòries laborals». [En premsa]
- SASSEN, S. (2007) *Una sociologia de la globalització*. Buenos Aires: Katz.
- (2014). *Expulsions*. Cambridge; Londres: Harvard University Press.
- SUBIRATS, M. (2012). *Barcelona: de la necessitat a la llibertat: Les classes socials al tombant del segle XXI*. Barcelona: L'Avenç.
- (2014). «Catalunya: una utopia disponible». *La Maleta de Portbou*, núm. 6 (juliol-agost).
- TRULLÉN, J. (2014). «L'Enquesta de Condicions de Vida i Hàbits de la Població de Catalunya 2011: crisi econòmica, creixement de les desigualtats i transformacions socials». A: IERMB. *Crisi econòmica, creixement de les desigualtats i transformacions socials: Informe general. Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya, 2011*. Barcelona: IERMB.